

Przegląd Religioznawczy 1(291)/2024

The Religious Studies Review

ISSN: 1230-4379

e-ISSN: 2658-1531

www.journal.ptr.edu.pl

WOJCIECH DOHNAL

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej

e-mail: wdoh@amu.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-1211-7252>

DOI: 10.34813/ptr1.2024.6

Kwakierskie korzenie brytyjskiej antropologii społecznej

Quaker roots of British social anthropology

Abstract. The article discusses the Quaker contribution to the rise of British social anthropology. In the first half of the 19th century, Quakers were at the forefront of reform movements, advocating for the prohibition of the slave trade, the abolition of slavery, and the protection of the rights of indigenous people in colonies. From their religious and moral beliefs, an interest in the cultures of indigenous peoples emerged, leading to pioneering research. Prominent Quaker figures, such as Thomas Hodgkin, James Cowles Prichard, and Edward Burnett Tylor, established institutions such as the Aborigines Protection Society, the Ethnological Society of London, and the Anthropological Institute (now the Royal Anthropological Institute), to carry out their humanitarian and scientific mission. Their contributions were crucial in shaping the scientific foundations of anthropology and establishing the theory of social evolution as its theoretical basis.

Keywords: Quakers, Quakerism, abolitionism, history of British anthropology, ethnology

Wstęp

Większości opracowań poświęconych historii antropologii brytyjskiej podkreśla się, że dyscyplina ta była wytworem epoki „triumfującego kapitalizmu” (Wolf, 2001), „dzieckiem imperializmu” (Gough 1968), bądź

ekspansji handlu i kolonializmu (Hymes, 1969; Asad, 1973; Diamond, 1974; Vincent, 1990). Niekiedy spotkać się można wręcz ze stwierdzeniem, że brytyjski kolonializm był dla antropologii tym, czym pepowina dla płodu: dostarczał jej tlenu i substancji odżywczych, bez których nauka ta nie mogłaby się rozwinąć (Feuchtwang, 1973, s. 71). To efektowne porównanie jest może zbyt daleko idące, ale z pewnością mówi coś istotnego o historycznym kontekście narodzin antropologii. Rozwój zainteresowań, które do nich doprowadziły, przypadł bowiem na schyłkowy okres gregoriański oraz epokę wiktoriańską, czyli czasy gospodarczego i politycznego rozkwitu Wielkiej Brytanii. Powstałe w XIX wieku imperium stało się mocarstwem prawdziwie globalnym, urzeczywistniającym koncepcję światowej i kolonialnej hegemonii (*Pax Britannica*).

Jedną z konsekwencji tego procesu było znaczne poszerzenie wiedzy o świecie i ludach zamieszkujących ogromne obszary imperium. Na przełomie XVIII i XIX wieku doniesienia na ich temat częściej pojawiały się jednak na łamach popularnej prasy lub w sensacyjnych relacjach podróżników i odkrywców niż w poważnych debatach akademickich. W przekonaniu znacznej części ówczesnych uczonych analiza ludzkiej różnorodności nie stanowiła wyzwania naukowego. Wielu z nich otwarcie głosiło poglądy rasistowskie, było zwolennikami poligenizmu, uznawało, że egzotyczni „dzicy” i cywilizowane społeczeństwa zachodnie pochodzą od różnych przodków, a odmienności kulturowe mają podłoże biologiczne. Wcale nie odosobnione były opinie, że genetycznie bliżej im do zwierząt niż ludzi (Kulkick, 2008, s. 54). Badaniom nad ludami kolonialnymi nie poświęcano zatem większej uwagi, były one raczej uważane za domenę przyrodoznawstwa, a nie nauk społecznych i humanistycznych. Z czasem jednak sytuacja ta zaczęła się zmieniać.

Nie ulega wątpliwości, że polityka wywarła zasadniczy wpływ na powstanie antropologii brytyjskiej. Proces ten nie dokonał się jednak samoistnie, nie wynikał z dziejowej konieczności, lecz był rezultatem długotrwałych działań osób podzielających wspólne poglądy i wartości, konsekwentnie dążących do podjęcia naukowej refleksji na temat społecznego i kulturowego zróżnicowania ludzkości. Byli to w większości członkowie społeczności kwaków. Mimo iż niezbyt liczni i funkcjonujący poza akademią, odegrali oni kluczową rolę w rozwoju myśli antropologicznej, będąc jej prekursorami i propagatorami. W większości tradycyjnych opracowań historycznych fakt ten jest zwykle pomijany bądź marginalizowany i już z tego powodu warto – jak sądzę – poświęcić mu nieco uwagi.

Omówienie kwakerskich korzeni antropologii brytyjskiej ma na celu choćby częściowe wypełnienie luki w polskiej literaturze przedmiotu. Do podjęcia tego tematu skłaniają mnie jednak także przesłanki metodologiczne. Bliskie są mi bowiem założenia społecznej historii nauki, stawiające w centrum zain-

teresowania społeczno-kulturowe uwarunkowania jej powstawania i rozwoju. Nie lekceważąc badań nad głównymi osiągnięciami poznawczymi, podejście takie skupia się na towarzyszącym im empirycznym kontekście historycznym, uważnie przygląda się temu, jak różnorodne czynniki – ludzcy i pozaludzcy aktorzy – oddziałują na procesy i dynamikę rozwoju nauki w danym miejscu i czasie. Działalność kwaków i ich wkład w powstanie antropologii brytyjskiej znakomicie to ilustruje.

Duchowość i aktywizm społeczny kwaków

Kwakrzy (ang. Quakers), oficjalnie Religijne Towarzystwo Przyjaciół (Religious Society of Friends), zwani też niekiedy Przyjaciółmi, to pierwotnie chrześcijańska wspólnota religijna wywodząca się z purytanizmu. Pojawili się w czasie angielskiej wojny domowej w połowie XVII wieku, występując, wraz z innymi nonkonformistami, takimi jak ranterzy, lewellerzy czy Piąci Monarchiści, przeciwko ówczesnemu porządkowi społecznemu, politycznemu i religijnemu, głosząc potrzebę odnowienia chrześcijaństwa.

Za założyciela i pierwszego przywódcę kwakryzmu powszechnie uznaje się George'a Foa (1624–1691), syna pobożnych tkaczy z Leicestershire. Za młodu uczył się on szewstwa, lecz ok. 1640 r. w poszukiwaniu oświecenia religijnego opuścił rodzinny dom, poświęcając się czytaniu Biblii i modlitwie. Wkrótce potem doznał objawienia, którego treść spisał w osobistym dzienniku i rozpowszechniał w kazaniach, głosząc zasady nowej wiary. Opierały się one na Piśmie Świętym oraz doświadczeniu duchowej epifanii. Fox nauczał, że każdy może jej dostąpić, bo miłość Chrystusa jest powszechna. Twierdził, że Bóg działa bezpośrednio w duszy człowieka, napominał, by „drzeć przed słowem Bożym”¹, uważnie się w nie wsłuchiwać oraz z ufnością otworzyć się na światło Chrystusa, czyli światło wewnętrzne (ang. *inner light*), pod którego wpływem dokonuje się nawrócenie (Robak, 2000, s. 49–50).

Idea indywidualnego objawienia i światła wewnętrznego legła u podstaw kwakerskiej teologii. Zgodnie z nią wszyscy ludzie są równi, gdyż każdy może nawiązywać bezpośrednią relację z Bogiem, doświadczać duchowego oświecenia i w ten sposób uzyskać dostęp do łaski zbawienia. Między innymi z tego

¹ Według George'a Foa z przestrogi tej szydził podczas jego procesu sędzia Bennet z Derby i to on jako pierwszy użył pogardliwego określenia „kwakrzy” (od ang. *to quake* – drzeć). Z czasem straciło ono jednak pejoratywne znaczenie i sami kwakrzy zaczęli się tak nazywać (Britannica, 2021). Według innych źródeł określenie to wywodzi się od ekstatycznego drżenia, w jakie popadali rzekomo niektórzy wyznawcy podczas spotkań modlitewnych lub indywidualnych objawień (Skurczyński, 2015).

wyrastał sprzeciw wobec koncepcji predestynacji. Kwakrzy wierzyli, że Bóg nie potrzebuje żadnych pośredników, by kontaktować się z ludźmi, i dlatego odrzucali rytuały religijne, rolę kapłanów, sakramentów i świątyń. Postulowali powrót do ewangelicznej prostoty, potępiając sposób funkcjonowania i organizację Kościoła anglikańskiego, któremu zarzucali odejście od „czystości” nauczania biblijnego, uzależnienie od polityki, przepych i korupcję. Podniosłym obrzędem liturgicznym z udziałem hierarchii kościelnej, śpiewami i kazaniami przeciwstawiali proste czynności kultowe – oddawali Bogu cześć w milczeniu, oczekując na wewnętrzne światło, zazwyczaj podczas wspólnej modlitwy kontemplacyjnej. Zakłócać ją mogły jedynie krótkie wypowiedzi tych zgromadzonych, którzy czuli, że zostali natchnieni przez Ducha Świętego (Kaźmierczak, 2016, s. 59).

W kwakryzmie nie ma powszechnie obowiązujących dogmatów, jego wyznawcy winni jednak dochowywać wierności podstawowym wartościom nazywanym świadectwami (ang. *testimonies*). Są nimi: pokój, równość, uczciwość (prawda) i prostota. Wartości te, ujmowane w istocie jako nakazy moralne, kwakrzy starali się realizować zarówno we własnym życiu, jak i – czy może przede wszystkim – w życiu publicznym. Fundamentalna dla ich teologii wiara w równość wszystkich ludzi i przyrodzoną godność każdego człowieka była antytezą ówczesnej myśli społecznej i politycznej. Bezpośrednio godziła ona w instytucję monarchii, system klasowy, wszelkie autorytety, w tym króla, arystokracji i duchownych, a także podporządkowanie kobiet oraz inne formy dyskryminacji i wykluczenia, takie choćby jak nierówny dostęp do urzędów czy edukacji. Symbolicznym wyrazem kwakerskiego egalitaryzmu było używanie wobec innych osób zaimków „thee” i „thou”, podkreślających równość wobec rozmówców, a nie „you”, za pomocą którego w ówczesnej angielszczyźnie zwracano się do członków wyższych klas społecznych (Kaźmierczak, 2016, s. 59). Przyjaciele nie zdejmowali również przed nikim kapeluszy, robili to tylko podczas modlitwy. Jako pacyfiści i zwolennicy emancypacji opowiadali się za przyznaniem kobietom praw wyborczych i prawa do dziedziczenia, byli przeciwnikami służby wojskowej oraz odmawiali płacenia dziesięciny i składania przysięgi sądowej. Z tego powodu zyskali opinię niebezpiecznych rewolucjonistów, wrogów porządku i ładu społecznego, stali się także ofiarami prześladowań ze strony państwa².

² Początkowo władze skazywały kwaków na więzienie przede wszystkim za nieobyczajne zachowanie, np. wólcęgostwo, uchylanie się od płacenia dziesięciny lub naruszanie porządku publicznego. Dogodnym pretekstem była również odmowa składania przysięgi sądowej, która w świetle prawa była przestępstwem. Formalnie nie karano ich zatem za wiarę, unikając tym samym zarzutu nietolerancji i prześladowania religijnego (Robak, 2000, s. 62–64; Napierała, 2017, s. 107).

Z pobudek religijnych i moralnych wyrastał również aktywizm społeczno-polityczny Przyjaciół. Stanowiły one inspirację i uzasadnienie dla podejmowanych przez nich działań, mających na celu nie tylko odrodzenie moralne, lecz także naprawę państwa i społeczeństwa. Kwakrzy nie ograniczali się bowiem do krytyki istniejącego systemu, lecz dążyli do jego zmiany. Kierując się przekonaniem, że „jako stworzenia [Boże] mamy prawo do godnej egzystencji i żaden człowiek nie może jej nam sprawiedliwie odebrać” oraz „pragnieniem wykorzystania każdej okazji, aby zmniejszać nieszczęście cierpiących i zwiększać szczęście stworzenia” (za: Jones, 2010, s. 19)³, angażowali się w walkę o sprawiedliwość społeczną i prawa człowieka – byli czołowymi rzecznikami powszechnej edukacji, ruchu na rzecz zniesienia kary śmierci oraz reformy więziennictwa i pomocy społecznej. Ich aktywność w tym zakresie obejmowała m.in. zakładanie szkół dla biednych dzieci i dorosłych analfabetów, niesienie pomocy prawnej dla skazańców i ich rodzin, prowadzenie jadłodajni dla ubogich, działalność charytatywną wspierającą najbardziej potrzebujących, np. robotników czy ofiary klęski głodu w Irlandii, a także liberalizację prawa.

Kwakrzy należeli ponadto do awangardy ruchu abolicjonistycznego i walki o prawa ludności tubylczej. Motywowało ich do tego przekonanie o bezwzględnej równości wszystkich ludzi, ewangeliczny humanitaryzm oraz doświadczenia zdobyte podczas pobytu w zamorskich koloniach⁴. Przesłanki te z czasem doprowadziły do rozwoju zainteresowań, z których wyrosła brytyjska antropologia.

Walka o zniesienie niewolnictwa i prawa ludności tubylczej

Pod koniec XVII wieku kwakierscy osadnicy z Barbadosu i Pensylwanii zaczęli wzywać swoich współwyznawców do zaprzestania handlu niewolnikami, uznając, że jest on sprzeczny z zasadami wiary. Przez kolejne sto lat nastroje abolicjonistyczne nasilały się, czego potwierdzeniem była specjalna uchwała potępiająca handel ludźmi podjęta w 1761 r. podczas dorocznego spotkania Towarzystwa Przyjaciół w Londynie. W 1783 r. jego członkowie złożyli

³ O ile nie zaznaczono inaczej, cytowane fragmenty kwakierskich dokumentów, publikowanych oryginalnie w dorocznych raportach APS lub wydawanych przez Towarzystwo czasopismach „The Colonial Intelligencer” oraz „Aborigines Friend”, przytaczam za podanymi w przypisach źródłami.

⁴ Kwakrzy jeszcze w XVII wieku zaczęli emigrować do brytyjskich kolonii w Ameryce Środkowej i Północnej. Powodem była obawa przed prześladowaniami religijnymi w ojczyźnie oraz chęć podjęcia działalności misyjnej (Robak, 2000, s. 54–55; Napierała, 2017, s. 107).

w parlamencie pierwszą petycję przeciwko handlowi niewolnikami⁵. Pisali w niej, że „zniesienie tej niegodziwej praktyki jest nie tylko wymogiem sprawiedliwości i humanitaryzmu, lecz także jest zgodne z rozsądną polityką” (za: Jones, 2010, s. 228). Wystąpienie to dało początek serii podobnych inicjatyw, które w 1787 r. doprowadziły do powstania Towarzystwa na Rzecz Zniesienia Handlu Niewolnikami (Society for Effecting the Abolition of the Slave Trade). Dziewięciu z dwunastu członków jego komitetu założycielskiego było kwakrami (Jones, 2010, s. 229)⁶.

W 1807 r. parlament brytyjski uchwalił ustawę delegalizującą handel niewolnikami na terenie imperium. Abolicjoniści mieli nadzieję, że w naturalny sposób przyczyni się ona do zaniku niewolnictwa. Tak się jednak nie stało – w samych koloniach brytyjskich oraz w obu Amerykach nadal żyło kilka milionów niewolników, nie mniej w koloniach innych mocarstw europejskich rozsianych na całym świecie. Aktywiści kontynuowali więc starania, by doprowadzić do ich wyzwolenia. Taki cel postawiło sobie założone w 1823 r. Stowarzyszenie Antyniewolnicze (Anti-Slavery Society). Organizując lobbying polityczny, masowe demonstracje i akcje propagandowe, promowało ideę abolicjonizmu, powołując się przy tym na racje humanitarne i religijne. Najbardziej aktywnymi członkami tej organizacji byli kwakrzy, którzy w całym kraju zabiegali o poparcie. W wyniku tych działań do władz wpłynęło kilkaset petycji domagających się zniesienia niewolnictwa⁷. W sierpniu 1833 r. starania te zakończyły się sukcesem – parlament przyjął ustawę (Slavery Abolition Act) kładącą kres niewolnictwu w imperium brytyjskim⁸.

Od tego czasu abolicjoniści zaczęli się koncentrować na poprawie sytuacji rdzennych mieszkańców kolonii. O tym, że jest ona tragiczna, świadczyły liczne relacje docierające do opinii publicznej. Opisywały one okrucieństwo, z jakim biali osadnicy traktowali ludność tubylczą, jak ją dehumanizowali i odzierali z godności. Doniesienia te budziły oburzenie reformatorów, zwłaszcza kwaków i ewangelikanów, uznających działania kolonizatorów za sprzeczne z duchem ewangelii, za grzech przeciwko Bogu, ale także po-

⁵ Sygnatariuszami tej petycji było 300 kwaków, głównie z okręgu londyńskiego.

⁶ Powstanie Towarzystwa wspierał ewangelikanin William Wilberforce, polityk i filantrop, uznawany powszechnie za przywódcę ruchu abolicjonistycznego w Wielkiej Brytanii. Jego doradcą był Thomas Clarkson, czołowy działacz Brytyjskiego Towarzystwa Antyniewolniczego, ściśle współpracujący z kwakerskimi abolicjonistami.

⁷ Jedną z takich petycji, pod którą podpisało się 187 tys. osób, wystosowały dwie kwakierki: Anne Knight i Marie Tothill. Nie należały one do Stowarzyszenia, bo prawo zabraniało tego kobietom, ale były aktywistkami ruchu abolicjonistycznego. W kwakerskiej społeczności zaangażowanie społeczne kobiet nie było czymś wyjątkowym (Jones, 2010, s. 230).

⁸ Ostateczne i realne wyzwolenie wszystkich niewolników w koloniach brytyjskich dokonało się cztery lata później, 1 sierpnia 1838 r., na Jamajce.

gwałcenie liberalnych idei sprawiedliwości, uczciwości i równości. Wspólne naciski obu grup doprowadziły w 1835 r. do powołania specjalnej komisji parlamentarnej do spraw ludności tubylczej (Select Committee on Aboriginal Tribes – British Settlements). Miała ona „rozważyć, jakie środki należy podjąć wobec rdzennych mieszkańców krajów, w których zakłada się osady brytyjskie [...] aby zapewnić im należytą sprawiedliwość i ochronę ich praw; popierać szerzenie się cywilizacji i prowadzić ich do pokojowego i dobrowolnego przyjęcia religii chrześcijańskiej” (za: Curtin, 1971, s. 285). Przewodniczącym komisji został poseł Thomas F. Buxton, ale pierwszoplanową rolę odgrywał w niej jego doradca, kwakier Thomas Hodgkin (1798–1866). Był on również członkiem założycielem i czołowym rzecznikiem Towarzystwa Ochrony Ludności Tubylczej (Aborigines Protection Society – APS), organizacji powstałej w 1837 r., która oprócz działalności humanitarnej i misyjnej podjęła także pionierskie badania naukowe nad kulturą ludów tubylczych. W 1851 r. ok. 60% członków i donatorów APS było kwakrami, a kolejne 15–20% miało kwakierskie pochodzenie (Jones, 2010, s. 277).

Członkowie Towarzystwa, którego motto brzmiało „Ab Uno Sanguine”, czyli „z jednej krwi”⁹, byli zwolennikami monoteizmu, uznawali równość i wspólne pochodzenie wszystkich ludów, domagając się, by niezależnie od rasy przysługiwały im równe prawa. Za cel stawiali sobie „zapewnienie zdrowia i dobrobytu oraz suwerenności i praw religijnych dla ludów tubylczych”, a także przełamywanie „przesądów dotyczących kasty i koloru skóry [...] uniemożliwiających im dostęp do tych praw i przywilejów, do których są uprawnieni jako ludzie i bracia” (za: Jones, 2010, s. 277). Jednocześnie przyjmowali, że warunkiem tego było „ucywilizowanie” autochtonów, co w praktyce oznaczało ich chrystianizację. Dopiero wówczas można było nadać im prawa przysługujące obywatelom brytyjskim. Oznaczało to, że od początku APS działało na dwóch kierunkach: humanitarnym i ewangelizacyjnym. W pierwszym przypadku priorytetem były kampanie informacyjne mające na celu zmianę stosunku opinii publicznej do rdzennych mieszkańców kolonii, a także inicjatywy legislacyjne mające zagwarantować im równość praw, w drugim – krzewienie chrześcijaństwa, zwłaszcza kwakryzmu, czemu służyły choćby zakładane w koloniach szkoły¹⁰. Dla części członków APS

⁹ Słowa „z jednej krwi” pochodzą z *Dziejów Apostolskich* (DzA 17,26). W takiej formie znalazły się one m.in. w protestanckiej Biblii Gdańskiej oraz Nowej Biblii Gdańskiej. Z kolei w wydaniach katolickich, np. Biblii Poznańskiej czy Biblii Tysiąclecia, używany jest zwrot „z jednego (człowieka)”.

¹⁰ W dorocznym raporcie z 1840 r. członkowie APS alarmowali o okrutnym traktowaniu rdzennych plemion Górnej Kanady, domagając się przestrzegania traktatów i wypłaty odszkodowań. W 1850 r. nagłaśniali przypadek czarnoskórego mężczyzny z Kolonii Przylądkowej,

działania te były jednak niewystarczające. Świadomi destrukcyjnego wpływu kolonializmu na kultury lokalne, domagali się oni, by prócz misji politycznej i religijnej Towarzystwo podjęło badania naukowe, zaangażowało się w gromadzenie „autentycznych informacji na temat charakteru, zwyczajów i potrzeb nieucywilizowanych plemion” (za: Barth i in., 2007, s. 15). Wiedza ta miała służyć celom poznawczym i praktycznym – uważano, że może dostarczać danych do badań nad początkami ludzkości, jej historią i zróżnicowaniem oraz stanowić podstawę dla bardziej „oświeconej” polityki kolonialnej, mniej represyjnej wobec ludności tubylczej i stwarzającej warunki dla jej rozwoju.

Liderem frakcji naukowej w APS był wspomniany już Hodgkin, wybitny lekarz, profesor anatomii i patolog¹¹, który oprócz medycyny pasjonował się antropologią fizyczną oraz etnologią, nauką uznawaną wówczas za dziedzinę fizjologii człowieka zajmującą się porównawczymi studiami nad społeczeństwami ludzkimi. Jako kustosz muzeum w londyńskim Guy's Hospital, Hodgkin kolekcjonował obiekty pochodzące z różnych kultur i rejonów świata, co skłoniło go do podjęcia bardziej systematycznych badań nad „cywilizacjami” (Kass i Kass, 1988, s. 183). Przedmiotem jego szczególnego zainteresowania były związki między rasą i językiem, uważał bowiem, że język jest cechą rasową stanowiącą filologiczny dowód na pochodzenie człowieka. Przekonywał, że języki i kultury ludów tubylczych, zagrożone wyginięciem wskutek ekspansji kolonialnej, powinny być szczegółowo dokumentowane i chronione. Pisał o tym w licznych tekstach, w tym celu opracował też specjalny kwestionariusz badawczy¹². Oprócz pytań dotyczących języka, obejmował on zagadnienia z zakresu antropometrii, fizjologii i etnologii, m.in. wierzeń, życia rodzinnego, instytucji politycznych i kultury materialnej (Curtin, 1973, s. 331)¹³.

który został oskarżony o kradzież i poddany torturom, a w 1880 r. sprawę niewolniczej pracy czarnoskórych dzieci w Transwalu. Działania humanitarne nie ograniczały się do akcji informacyjnych, lecz przybierały też konkretne formy. W 1870 r. członkowie APS w imieniu Mikmaków, ludu indiańskiego z Wyspy Księcia Edwarda, zakupili dla nich za 400 funtów niewielką wyspę Lennox, na której grupa ta znalazła schronienie przed prześladowaniami i wyzyskiem. Obecnie Lennox Island 1 jest rezerwatem.

¹¹ Hodgkin jako pierwszy odkrył i opisał ziarnicę złośliwą nazywaną na jego cześć chłoniakiem Hodgkina.

¹² Abolicjonistyczny i etnologiczny dorobek Hodgkina obejmuje esej *On the Promotion of Civilization* (1819), artykuły *On Negro emancipation and American colonization* (1832) i *An inquiry into the merits of American colonization society* (1833) oraz książkę *On British African colonization society* (1834) (Dann, 2017, s. 2).

¹³ Podobny kwestionariusz do badań ludności tubylczej został opracowany we Francji przez W.F. Edwardsa. Hodgkin, który się z nim przyjaźnił, nakłonił go w 1839 r. do założenia Société Ethnologique de Paris, pierwszego na świecie towarzystwa etnologicznego.

W stronę naukowej etnologii i antropologii

Wkrótce okazało się, że działalność humanitarno-misyjna i naukowa są trudne do pogodzenia, co w efekcie doprowadziło do podziału APS¹⁴. W 1843 r. jego bardziej naukowo zorientowani członkowie powołali Londyńskie Towarzystwo Etnologiczne (Ethnological Society of London – ESL), na którego czele stanął James Cowles Prichard (1786-1848), lekarz psychiatra z wykształcenia, etnolog z zamiłowania. Prichard urodził się i wychował w rodzinie kwakierskiej, jednak jako dwudziestokilkulatek dokonał konwersji na anglikanizm (Stocking, 1973, s. ix). Jej przyczyny były raczej pragmatyczne niż światopoglądowe. Po ukończeniu studiów medycznych na Uniwersytecie w Edynburgu pragnął dalej się kształcić, jednak ówczesne prawo zabraniało kwakrom studiowania na tzw. Ancient Universities, czyli w Oksfordzie i Cambridge, rezerwując ten przywilej wyłącznie dla członków Kościoła anglikańskiego¹⁵. Skłoniło go to do formalnego wystąpienia z Towarzystwa Przyjaciół i zmiany wyznania.

Prichard, podobnie jak Hodgkin, był monogenistą, uznawał jedność gatunkową człowieka, a różnice rasowe i kulturowe tłumaczył wpływem środowiska oraz trybem życia. Koncepcję tę po raz pierwszy przedstawił w pracy *Researches Into the Physical History of Man* (1813), uznawanej za najważniejsze anglojęzyczne dzieło antropologiczne przed ewolucjonizmem. Krytykując heterodoksyjne spekulacje poligenistów, Prichard bronił w niej opartego na Biblii argumentu, że cała ludzkość wywodzi się od Noego i jest jednym gatunkiem oraz wysunął śmiało wówczas tezę, że kolebką człowieka była Afryka, a pierwsi ludzie byli czarnoskórzy (Kuklick, 2008, s. 52–53). Teorię tę rozwinął później w swym najbardziej znanym dziele *The Natural History of Man* (1843). Powołując się na źródła starożytne i folklorystyczne, a także współczesne mu relacje misjonarzy, urzędników kolonialnych i podróżników, dowodził w nim, że ludzkość rozwijała się ewolucyjnie. Każdy etap rozwoju cechował odmienny sposób życia i odpowiadający mu typ rasowy – najbardziej prymitywne były ciemnoskóre ludy zbieracko-łowieckie, zaś najwyższy poziom rozwoju osiągnęły białe społeczeństwa rolnicze. Wszystkie one są jednak ze sobą genetycznie spokrewnione, gdyż „tę samą wewnętrzną i mentalną naturę można rozpoznać u wszystkich ras ludzkich” (Prichard, 1843, s. 546).

¹⁴ APS działało nieprzerwanie przez niemal 70 lat, głównie w Australii, Nowej Zelandii, Fidzi, Kanadzie, RPA i Kongu. W 1909 r. połączyło się z inną organizacją abolicjonistyczną tworząc British and Foreign Anti-Slavery Society, obecnie funkcjonujące jako Anti-Slavery International.

¹⁵ Zakaz ten obowiązywał w Oksfordzie do 1854 r., a w Cambridge do 1856 r. Prócz tego na obu uniwersytetach do 1871 r. nieanglikanie nie mogli być zatrudniani jako wykładowcy.

W późniejszych pracach Prichard skupił się na badaniu historycznych związków między różnymi społeczeństwami. Sięgał w tym celu do danych etnograficznych, zwłaszcza językowych. Przykładowo na ich podstawie dowodził, że języki celtyckie (walijski i gaelicki) są spokrewnione ze słowiańskim, germańskimi i pelazgijskimi (greka i łacina), co oznaczało, że potomkowie Celtów, a więc Szkoci czy Walijczycy, należą do europejskiego odłamu ludów indoeuropejskich (Stewart, 2023)¹⁶.

Prichard miał świadomość, że kolonializm zagraża ludom tubylczym, nieodwracalnie je przeobrażając, a nierzadko eksterminując. Stąd wezwanie do pilnego podjęcia badań mających na celu „gromadzenie większej niż dotąd liczby informacji na temat cech fizycznych i moralnych dzikich”. Mówił o tym na wykładzie „On the Extinction of Human Races”, w odpowiedzi na który Brytyjskie Stowarzyszenie Popierania Rozwoju Nauki (British Association for Advancement of Science – BAAS) zleciło ESL opracowanie instrukcji ułatwiającej kolonizatorom i podróżnikom zbieranie takich informacji. „Manual of Ethnological Inquiry” został opublikowany w 1843 r., a Prichard i Hodgkin byli jej współautorami¹⁷.

Pod koniec życia Prichard konsekwentnie zaczął nazywać uprawianą przez siebie naukę etnologią, wskazując, że zajmuje się ona biologicznym, historycznym, psychologicznym, językowym i ogólnym opisem ludzkości. Nie zrezygnował wprawdzie z odwoływania się do chrześcijańskiej wizji historii społecznej, jednak postulował, by badania opierały się na porównawczej analizie danych lingwistycznych, sposobów myślenia i tradycji kulturowych różnych ludów, bo tylko w ten sposób można wyjaśniać ich wspólne pochodzenie, rozwój i współczesne zróżnicowanie. I choć nie pisał wprost o ewolucji społeczno-kulturowej ani o jedności natury ludzkiej, to założenia te były *implicite* zawarte w jego pracach. Z tego powodu George Stocking Jr., znawca historii antropologii, uznał, że to właśnie Prichard położył podwaliny pod rozwój naukowej etnologii (Stocking, 1987, s. 48–52).

Poglądy Pricharda spotkały się z negatywnym przyjęciem ze strony niektórych członków ESL, w tym Jamesa Hunta, sekretarza Towarzystwa. Stał on na czele frakcji, która zdecydowanie opowiadała się za poligenizmem, odrzucała założenie o jedności rodzaju ludzkiego, a różnorodność ras tłumaczyła pochodzeniem od różnych przodków. Grupa ta w 1863 r. doprowa-

¹⁶ Według ówczesnej wiedzy języki grecki i łaciński klasyfikowano do grupy języków pelazgijskich występujących w południowo-wschodniej Europie (np. Encyklopedia powszechna, 1864, s. 983). Dziś zalicza się je odpowiednio do grupy języków helleńskich i italskich.

¹⁷ Kontynuacją tego wydawnictwa były znacznie bardziej rozbudowane *Notes and Queries on Anthropology, for the Use of Travellers and Residents in Uncivilized Lands*, wydawane cyklicznie od 1874 r. Kolejne uaktualniane edycje ukazywały się w latach 1892, 1899, 1912, 1929 i 1951.

dziła do rozłamu w ESL, tworząc konkurencyjną organizację – Londyńskie Towarzystwo Antropologiczne (Anthropological Society of London – ASL). Wkrótce rozgorzał między nimi ostry konflikt podsycany skandalizującymi wystąpieniami Hunta¹⁸. Nie wiadomo, jak by się on potoczył, gdyby nie dość nieoczekiwane wsparcie, jakiego etnologom udzielili zwolennicy szybko zyskującej na popularności teorii Darwina. Należeli do nich najbardziej prominentni brytyjscy uczeni, ówcześni arystokraci intelektualni, z zoologiem Thomasem Henrym Huxleyem oraz entomologiem i archeologiem sir Johnem Lubbockiem na czele (Kuklick, 2008, s. 54)¹⁹. Darwiniści nie podzielali rzecz jasna religijnych przekonań etnologów, odrzucali biblijną koncepcję kreacjonizmu, ale uznawali, że gatunek ludzki ma wspólny początek, a zróżnicowanie rasowe jest konsekwencją procesu ewolucji, podczas której poszczególne grupy musiały adaptacyjnie dostosowywać się do różnych warunków środowiskowych.

Wsparcie darwinistów spowodowało, że brytyjskie środowisko naukowe spojrzało na antropologię przychylniej niż wcześniej. Dopóki do badań nad ludami tubylczymi wzywali głównie kwakierscy abolicjoniści, większość konserwatywnych uczonych odnosiła się do nich z podejrzliwą rezerwą. Uznawano je za przejaw fundamentalizmu religijnego, „beczkę prochu” podłożoną pod fundamenty imperium, zagrażającą jego interesom oraz Kościołowi anglikańskiemu (Morrell i Thackray, 1981, s. 283–284). Odkąd jednak celowość takich badań dostrzegli ewolucjoniści, zdaniem których mogły one dostarczyć wiedzy na temat najwcześniejszych etapów historii ludzkości oraz informacji przydatnych dla władz kolonialnych, zastrzeżenia wobec antropologii znacznie osłabły. Przesłanki poznawcze i polityczne utorowały jej drogę do dalszego rozwoju.

Trwający niemal dekadę konflikt pomiędzy ESL i ASL formalnie zakończył się w 1871 r., gdy doszło do połączenia obu towarzystw i powstania Instytutu Antropologicznego, który w 1907 r. został przemianowany na istniejący do dziś Królewski Instytut Antropologiczny (Royal Anthropological Institute – RAI).

Jednym z członków Towarzystwa Etnologicznego, który stał się później wpływową postacią w Instytucie Antropologicznym, był Edward Burnett Tylor, powszechnie uznawany za ojca brytyjskiej antropologii. Jego kariera, której zwieńczeniem była profesura w Oksfordzie i uzyskanie tytułu szlacheckiego, miała dość nietypowy przebieg²⁰. Tylor był kwakrem, nie mógł

¹⁸ Hunt publicznie popierał Konfederatów podczas wojny secesyjnej, opowiadał się za utrzymaniem niewolnictwa i głosił poglądy rasistowskie (Rainger, 1978, s. 51).

¹⁹ Poparcie darwinistów nie ograniczało się jedynie do deklaracji, lecz przybrało formę czynną. Lubbock został przewodniczącym ESL w 1863 r., a Huxley w 1868 r.

²⁰ Obszerne i bardzo szczegółowe omówienie biografii i dokonań Tylora autorstwa Alison Pitch (2013) znajduje się na stronie Pitt Rivers Museum, czyli muzeum uniwersyteckiego w Oksfordzie.

zatem studiować na żadnym z czołowych uniwersytetów, w związku z czym w młodości szykował się do przejścia rodzinnej odlewni mosiądzu. Plany te pokrzyżowała jednak choroba. Lekarze zalecili mu zmianę klimatu i wyjazd z Anglii. Na rekonwalescencję udał się do Stanów Zjednoczonych, a później na Kubę, gdzie spotkał innego kwakra, Henry'ego Christy'ego, zapalonego archeologa, który zaszczerpił w nim bakcyła naukowego. Razem udali się do Meksyku, gdzie Tylor podjął badania nad potomkami Azteków. Ich wyniki przedstawił w pracy *Anahuac* (1861) opublikowanej po powrocie do Anglii. W 1865 r. ukazało się jego kolejne dzieło *Researches into the Early History of Mankind and the Development of Civilization* (1865). Podjął w nim próbę wyjaśnienia pochodzenia oraz podobieństwa zwyczajów i wierzeń ludów z różnych rejonów świata, opierając się przy tym na raportach podróżników i misjonarzy oraz ustaleniach innych badaczy, których prace namiętnie czytał.

W kolejnych latach dużo publikował, wygłaszał wykłady i prelekcje, aktywnie działał w kilku towarzystwach naukowych. Głównym przedmiotem jego zainteresowania pozostawała historia kultury, zwłaszcza jej geneza i rozwój. Był zwolennikiem teorii ewolucji społecznej, stadialnej i jednoliniowej, którą podążały wszystkie ludy i ich kultury. W 1871 r. swoje poglądy na ten temat przedstawił w pracy *Primitive Culture*. Nie tylko przyniosła mu ona znaczny rozgłos i uznanie w środowisku naukowym, lecz wyznaczyła także horyzonty poznawcze antropologii, wskazała na kulturę jako główny przedmiot jej zainteresowania i ostatecznie przesądziła o przyjęciu perspektywy ewolucjonistycznej w badaniach nad rozwojem społeczeństw ludzkich²¹.

W innym ważnym dziele, *Anthropology. An Introduction to the Study of Man and Civilization* (1881), Tylor przedstawił wizję antropologii jako „naturalnej historii rodzaju ludzkiego”, inspirowanej przyrodoznawstwem nauki społecznej integrującej i systematyzującej osiągnięcia wielu szczegółowych dyscyplin zajmujących się wszystkimi wymiarami ludzkiej egzystencji, „od ciała do umysłu, od języka do muzyki, od sposobów niecenia ognia do moralności” (Tylor, 1881, s. vii). Praca ta, będąca pierwszym podręcznikiem antropologii, odegrała istotną rolę w instytucjonalnym formowaniu się tej nowej dyscypliny. Dzięki wysiłkom Tylora oraz grupy jego współpracowników wkrótce pojawiła się ona na uniwersytetach. W 1882 r. Tylor rozpoczął wykłady gościnne w Oksfordzie, a rok później zatrudniono go na stanowisku kustosa tamtejszego muzeum oraz pierwszego w Wielkiej Brytanii wykładowcy

²¹ Potwierdzeniem znaczącej pozycji naukowej Tylora było przyznanie mu w 1875 r. tytułu Doctor of Civil Law na Uniwersytecie Oksfordzkim, którym wyróżniano osoby szczególnie zasłużone dla rozwoju nauki.

antropologii²². Symbolicznym potwierdzeniem uznania jej za odrębną dyscyplinę było powołanie w 1884 r. sekcji antropologicznej (Sekcja H) w ramach BASS. Jej pierwszym prezesem był Tylor, który kilka lat później (1891) został przewodniczącym Instytutu Antropologicznego oraz uzyskał indywidualną profesurę (ang. *personal professorship*) w Oksfordzie (1895). Tak rozpoczął się naukowy rozdział w historii antropologii brytyjskiej, dla której *Primitive Culture* Tylora stała się dokumentem założycielskim (Ackerman, 1987, s. 77).

Podsumowanie

Zdaniem Davida Millsa (2008), cenionego historyka brytyjskiej antropologii, na dzieje tej dyscypliny składają się cztery powiązane ze sobą mikrohistorie: idei, ludzi, tożsamości i instytucji²³. Wprawdzie stwierdzenie to dotyczyło nauki XX-wiecznej, ale z powodzeniem można je także odnieść do pierwszej połowy XIX wieku, kiedy to kształtowały się podstawy naukowe antropologii. W procesie tym kluczową rolę odegrali członkowie Towarzystwa Przyjaciół.

Działalność kwakrów, ludzi takich jak Hodgkin, Prichard czy Tylor, ich zaangażowanie w ruch abolicjonistyczny, a później w ochronę praw ludności tubylczej, wyrastały z przekonań religijnych i moralnych, a zwłaszcza z głębokiej wiary w to, że wszyscy ludzie, niezależnie od rasy, języka czy kultury, powinni być traktowani jednakowo, zgodnie z prawem Bożym. Idea ta, stanowiąca fundament kwakerskiej tożsamości, była też impulsem do podjęcia pionierskich badań nad rdzennymi mieszkańcami kolonii. Początkowo silnie osadzone one były w nurcie chrześcijańskiej historii społecznej, jednak z czasem coraz bardziej uwalniały się spod jej wpływu, nabierając cech refleksji naukowej. Duży udział miały w tym trzy instytucje: Towarzystwo Ochrony Ludności Tubylczej, Londyńskie Towarzystwo Etnologiczne oraz Instytut Antropologiczny. Pierwszoplanowymi postaciami byli w nich kwakerscy reformatorzy i aktywiści – osoby spoza akademii, lecz obdarzone wielką pasją poznawczą, gotowe na pogodzenie światopoglądu religijnego z osiągnięciami

²² Na Uniwersytecie Oksfordzkim wykłady z antropologii długo nie były elementem żadnego programu studiów, lecz miały charakter fakultatywny. Po uiszczeniu niewielkiej opłaty mogli w nich uczestniczyć wszyscy studenci. Dopiero od 1899 r. studenci różnych kierunków, głównie przyrodniczych, mogli pisać prace licencjackie z antropologii, choć nie istniały jeszcze odrębne studia w tej dyscyplinie. W 1906 r. powstała „school of anthropological studies” w ramach wydziału nauk przyrodniczych, a samodzielna katedra antropologii (ang. *permanent chair*) została utworzona dopiero w 1936 r. Na innych brytyjskich uniwersytetach było podobnie (Kuklick, 2008, s. 60).

²³ Mills nazywa je czterema „i”: ideas, individuals, identities, institutions (Mills, 2008, s. 11).

naukowymi, w szczególności z teorią ewolucji, dzięki czemu doprowadzili do uznania antropologii za pełnoprawną dyscyplinę naukową.

W dominującym nurcie historiografii na ogół marginalizuje się wkład kwakrów w ruch abolicjonistyczny, przypisując największe zasługi w tym zakresie ewangelikanom, przede wszystkim Wilberforce'owi i Clarksonowi (Jones, 2010, s. 65). Podobnie w większości opracowań poświęconych historii antropologii o kwakrach wspomina się zwykle zdawkowo, przypominając co najwyżej, że do wspólnoty tej należał Tylor. Tymczasem, co starałem się pokazać w niniejszym artykule, należeli oni do awangardy brytyjskich ruchów reformatorskich XIX wieku, mieli ogromny wkład w zniesienie niewolnictwa oraz powstanie antropologii brytyjskiej.

Literatura

- Ackerman, R. (1987). *J.G. Frazer: his life and work*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Asad, T. (red.). (1973). *Anthropology and the colonial encounter*. London: Ithaca Press.
- Barth, F. et al. (2007). *Antropologia. Jedna dyscyplina, cztery tradycje: brytyjska, niemiecka, francuska i amerykańska*. Tłum. J. Tegnerowicz. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Britannica (2021). Quaker. *Encyclopedia Britannica*. Pobrane z: <https://www.britannica.com/topic/Quaker>.
- Curtin, P.D. (red.). (1971). *Imperialism, Colonies, Race discrimination*. New York: Harper & Row.
- Curtin, P.D. (1973). *The Image of Africa: British Ideas and Action, 1780–1850*. T. 2. Madison: University of Wisconsin Press.
- Dann, E.J. (2017). The Legacy of Thomas Hodgkin Is Still Relevant 150 Years After His Death. Nothing of Humanity Was Foreign to Him. *Rambam Maimonides Medical Journal*, 8(1), 1–5. Pobrane z: <https://www.rmmj.org.il/userimages/604/1/PublishFiles/631Article.pdf>.
- Diamond, S. (1974). *In search of the primitive*. New Brunswick: Transaction-Dutton.
- Encyklopedia powszechna* (1864). T. 16: Krasiń.-Libelt. Warszawa: S. Orgelbrand.
- Feuchtwang, S. (1973). The discipline and its sponsors. W: T. Asad (red.), *Anthropology and the colonial encounter* (s. 71–100). London: Ithaca Press.
- Gough, K. (1968). Anthropology: child of imperialism. *Monthly Review*, 19(11), 12–27.
- Hymes, D. (red.). (1969). *Reinventing anthropology*. New York: Pantheon.
- Jones, A. (2010). *Quakers and social reform in England 1780–1870* [Murdoch University]. Pobrane z: <https://researchportal.murdoch.edu.au/esploro/outputs/doctoral/Quakers-and-social-reform-in-England/991005545330407891#file-0>.
- Kass, A.M., Kass, E.H. (1988). *Perfecting the World: The life and times of Dr. Thomas Hodgkin, 1798–1866*. Boston: Harcourt Brace Jovanovic.

- Każmierczak, Z. (2016). Geneza i główne rysy liberalnego kwakryzmu. *Przegląd Religioznawczy*, 3(261), 57–65.
- Kuklick, H. (2008). The British tradition. W: H. Kuklick (red.), *A New History of Anthropology* (s. 52–78). Oxford: Blackwell.
- Mills, D. (2008). *Difficult Folk? A political history of social anthropology*. New York: Berghahn Books.
- Morrell, J.D., Thackray, A. (1981). *Gentlemen of science. Early years of the British Association for the Advancement of Science*. Oxford: Clarendon Press.
- Napierała, P. (2017). Relacje między purytanami a kwakrami w XVII-wiecznej Nowej Anglii. *Studia Sociologica*, 9(2), 101–124. DOI: 10.24917/20816642.9.2.7.
- Petch, A. (2013). *Edward Burnett Tylor (1832–1917)*. Pobrane z: <https://web.prm.ox.ac.uk/sma/index.php/articles/article-index/335-edward-burnett-tylor-1832-1917.html>.
- Prichard, J.C. (1843). *The Natural History of Man: Comprising Inquiries Into the Modifying Influence of Physical and Moral Agencies on the Different Tribes of the Human Family*. London: H. Baillière. Pobrane z: <https://ia601502.us.archive.org/7/items/in.ernet.dli.2015.23478/2015.23478.The-Natural-History-Of-Man.pdf>.
- Robak, P. (2000). *William Penn – reformator i polityk*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Skurczyński, Ł. (2015). Chrześcijaństwo bez sakramentów. *Miesięcznik Ewangelicki*, 5–6 (25–26). Pobrane z: <https://web.archive.org/web/20150914134633/http://ewangelicki.pl/intro/chrzescijanstwo-bez-sakramentow-lukasz-p-skurczynski-2/>.
- Stewart, I. (2023). James Cowles Prichard and the Linguistic Foundations of Ethnology. *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte*, 46(1), 76–91. DOI: 10.1002/bewi.202200036.
- Stocking, G.W. (1973). From Chronology to Ethnology: James Cowles Prichard and British Anthropology, 1800–1850. W: G.W. Stocking (red.), *Researches into the Physical History of Man* (s. ix–cx). Chicago: University of Chicago Press.
- Stocking, G.W. (1987). *Victorian Anthropology*. New York: The Free Press.
- Tylor, E.B. (1881). *Anthropology: an introduction to the study of man and civilization*. London: Macmillan. Pobrane z: <https://archive.org/details/anthropologyintr00tylouoft>.
- Vincent, J. (1990). *Anthropology and politics: visions, traditions, and trends*. Tucson: University of Arizona Press.
- Wolf, E. (2001). *Pathways of Power. Building an anthropology of the modern world*. Berkeley: University of California Press.